वेदोक्त प्रकरण व सामाजिक न्यायाची संकल्पना

डॉ.अरुण मारुतराव चव्हाण सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, भोगवती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना

अनादी काळापासून समाजात दडपलेल्या आणि शोषित घटकांच्या आवाजाचे, त्यांच्या संघर्षाचे प्रतिबिंब म्हणजे वेदोक्त प्रकरण आणि त्यातून महाराष्ट्रात झालेले सामाजिक उत्थापन होय. समाजाला अंधकारातून ज्ञानाकडे नेणारे, त्यांच्या बुद्धीवरील जळमटे दूर करून वास्तवाला सामोरे जाण्याचे बळ देणारे नेते हे खऱ्या अर्थाने समाजाच्या सामाजिक उत्थानाचे अभिनेते असतात. महाराष्ट्राच्या इतिहासात असेच एक दिशादर्शक नेतृत्व म्हणजे छत्रपती शाहू महाराज होत. त्यांनी आपल्या कार्याद्वारे सामाजिक न्याय प्रस्थापनेसाठी पाया रचला, ज्याचे महत्त्व आजही अनमोल आहे.

उद्देश

या दस्तऐवजाचा मुख्य उद्देश छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्याचे आणि वेदोक्त प्रकरणाचे सखोल विश्लेषण करून, त्यांनी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे. यात खालील प्रमुख पैलूंचा विचार केला जाईल:

- वेदोक्त प्रकरणाची पार्श्वभूमी आणि त्याचे सामाजिक परिणाम: छत्रपती शाहू महाराजांना आलेल्या अनुभवातून समाजात पसरलेल्या जातीय भेदभावाची जाणीव कशी झाली, हे स्पष्ट करणे.
- सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी महाराजांचे योगदान: शिक्षण, सरकारी नोकरीतील आरक्षण, अस्पृश्यता निवारण आणि स्त्री सुधारणा या क्षेत्रांतील महाराजांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
- जातीव्यवस्थेचे आव्हान आणि त्यावर महाराजांचे उपाय: जातीय उतरंड मोडून काढण्यासाठी त्यांनी उचललेली पावले आणि त्यातून निर्माण झालेला सामाजिक बदल तपासणे.

विषय विवेचन

वेदोक्त प्रकरण आणि सामाजिक न्यायाची ठिणगी: १८९९ मध्ये कार्तिकी स्नानादरम्यान शाहू महाराजांना प्रत्यक्ष शूद्र मानून नारायण भटजींनी वेदोक्तऐवजी पुराणोक्त मंत्रांचा उच्चार केला. या घटनेने महाराजांना समाजात सामान्य लोकांची होणारी अवहेलना किती तीव्र आहे, याची प्रकर्षाने जाणीव झाली. ही केवळ महाराजांच्या वैयक्तिक अपमानाची घटना नव्हती, तर समाजात हजारो वर्षांपासून रुजलेल्या जातीय विषमतेची ती एक मोठी अभिव्यक्ती होती. महात्मा फुले आणि महात्मा गांधींसारख्या समाजसुधारकांनाही अशाच मानवी तिरस्काराचा अनुभव आला होता, ज्यामुळे त्यांना सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा मिळाली.

सामाजिक उत्थानासाठी महाराजांची दूरदृष्टी: छत्रपती शाहू महाराजांनी १८९४ पासून करवीर संस्थानाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर सामाजिक न्यायाच्या दिशेने क्रांतीकारी पाऊले उचलली. वेदोक्त प्रकरणाने त्यांना समाजातील अन्यायाची खोलवर जाणीव करून दिली आणि त्यातूनच सामाजिक न्यायाचा पाया रचला गेला.

- शिक्षण प्रसार: महाराजांनी व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग, मिस क्लार्क होस्टेल, मुस्लीम बोर्डिंग यांसारख्या विविध जाती-धर्मांसाठी वसतिगृहे स्थापन केली. यामुळे मुलांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन मिळाले. त्यांचे मत होते की, शिकल्यावरच जातीभेदातील मूर्खपणा लोकांच्या लक्षात येईल आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी सुशिक्षित समाज निर्माण होणे आवश्यक आहे. जरी जातवार बोर्डिंगची उभारणी सद्यस्थितीत उपयोजित वाटत नसली तरी, तत्कालीन समाजात रुजलेल्या जातीव्यवस्थेचा विचार करता, ते एक महत्त्वाचे पाऊल होते.
- आरक्षण आणि प्रशासकीय सुधारणा: १९०२ मध्ये महाराजांनी एक क्रांतीकारी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, ज्यात सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ५०% जागा मागासलेल्या लोकांसाठी आरक्षित करण्यात आल्या. या निर्णयामुळे प्रशासनातील उच्चवर्गीयांची मक्तेदारी मोडून काढण्यात मदत झाली आणि समाजातील पिचलेल्या लोकांना स्थान मिळाले. कुलकर्णी वतन खालसा करून त्या जागी मागासलेल्या वर्गातील तलाठी नेमले, तसेच पोलिस खाते आणि म्युनसिपाल्टीमध्ये अस्पृश्यांना नोकऱ्या देऊन त्यांचा सामाजिक दर्जा वाढवण्याचा प्रयत्न केला.
- अस्पृश्यता निवारण: केवळ जाहीरनामे काढून अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, तर कृतीतून सुधारणा घडायला हवी, असे महाराजांचे मत होते. लष्करी सेवेत आणि इतर सरकारी नोकऱ्यांमध्ये अस्पृश्यांना स्थान देऊन त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाचे मोठे कार्य केले. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांना काँग्रेसच्या व्यासपीठावर अस्पृश्यतेचा ठराव मंजूर करण्यास प्रचंड कष्ट करावे लागत असताना, महाराजांनी प्रत्यक्ष कृतीतून हे कार्य केले.
- स्त्री सुधारणा: सामाजिक न्यायाचे स्वप्न साकारण्यासाठी स्त्री उद्धार आवश्यक आहे, हे महाराजांनी ओळखले. महात्मा फुलेंनी सुरू केलेल्या स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीला त्यांनी प्रोत्साहन दिले आणि स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणारे कायदे अमलात आणले. १९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा करून त्यांची कायदेशीर नोंदणी सुरू केली. तसेच पडदा पद्धती नष्ट करणे, आंतरजातीय विवाह कायदा, क्रूरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा, घटस्फोट व वारसाचा कायदा, देवदासी प्रतिबंध कायदा असे अनेक कायदे करून स्त्रियांची पिळवणूक थांबवण्याचे कार्य केले.

वेदोक्त प्रकरणाचे व्यापक परिणाम:

जागृतीकार भगवंतराव पाळेकर यांच्या मते, "कोल्हापूरचे वेदोक्त प्रकरण म्हणजे मागासलेल्या जातींच्या जोरदार मोहिमेचे पहिले रणशिंगच होय." या चळवळीने ब्राह्मणेतरांचा स्वाभिमान जागृत केला आणि त्यांची दृष्टी धार्मिक सुधारणांकडे वळवली. छत्रपती शाहूंनी या चळवळीचे नेतृत्व स्वीकारल्यामुळे तिला विशेष जोर मिळाला आणि तिचा फैलाव झाला. या प्रकरणाने दाखवून दिले की धार्मिक सत्ता हातात असलेल्यांनी समाजाची जडणघडण कशी केली होती आणि तिला आव्हान देण्यासाठी किती मोठ्या संघर्षाची गरज होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनाही राज्याभिषेकाच्या वेळी त्यांच्या क्षत्रियत्वाचे पुरावे द्यावे लागले होते, आणि सयाजीराव गायकवाडांनाही वेदोक्त धर्मकृत्ये पूर्ण करण्यासाठी बाहेरून ब्राह्मण बोलवावे लागले होते. या घटना तत्कालीन समाजातील उच्चवर्गीयांच्या वर्चस्वाची आणि जातीय विषमतेची द्योतक होत्या.

सारांश :

छत्रपती शाहू महाराज हे केवळ एक राजा नव्हते, तर ते सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत होते. वेदोक्त प्रकरणाने त्यांना समाजातील अन्यायाची जाणीव करून दिली आणि त्यातूनच त्यांनी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा ध्यास घेतला. शिक्षणाचा प्रसार, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण, अस्पृश्यता निवारण आणि स्त्री सुधारणा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये त्यांनी केलेली क्रांतीकारी कार्ये आजही प्रेरणादायी आहेत. त्यांनी समाजातील हजारो वर्षांची जातीय उतरंड मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आणि शोषित-पीडित घटकांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला. शाहू महाराजांनी रचलेला सामाजिक न्यायाचा हा पाया, आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारधारेचा एक अविभाज्य भाग आहे, जो आपल्याला समता आणि न्यायपूर्ण समाज निर्मितीसाठी सतत मार्गदर्शन करतो.

संदर्भसूची :

1. कदम, डॉ. यशवंत. (२००८). छत्रपती शाहू महाराज: जीवन आणि कार्य. मौज प्रकाशन गृह, मुंबई
2. गायकवाड, विलास. (२०१७). छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार. ज्ञानगंगा प्रकाशन, पुणे.
3. भोळे, डॉ. भास्कर. (२००५). भारतीय राजकीय विचारवंत. पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
4. शिरके, डॉ. प्रदीप. (२०१५). राजर्षी शाहू महाराजांचे क्रांतिकारक योगदान. डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
5. साळुंखे, आ. ह. (२००२). राजर्षी शाहू: जीवनदर्शन. सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर.
6. पवार, डॉ. जयसिंगराव. (१९८८). राजर्षी शाहू छत्रपती: व्यक्ती आणि विचार. पवार प्रकाशन, कोल्हापूर.
7. जाधव, डॉ. प्रकाश. (२०२०). आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार: छत्रपती शाहू महाराज. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई.